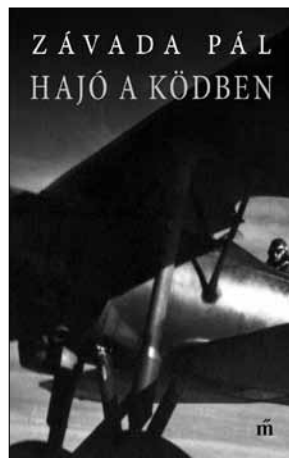

ROKONSÁGI KÖZÖS EMLÉKEZET

Závada Pál: Hajó a ködben

Kollaboráción általában az egyénnek az elnyomó hatalommal kötött alkuját, a közösségi érdek helyett saját boldogulását szem előtt tartó érvényesülési – vagy ha úgy tetszik: túlélési – stratégiáját értjük. A szóhoz tapadó, erősen negatív konnotáció mintha valamiféle közös, egyetemes és megingathatatlan erkölcsi rendet feltételezne, amely felől objektíve megítélhető lenne egy-egy cselekedet etikai minősége. Persze mindannyian tudjuk, hogy ez nem ennyire egyszerű. Az erkölcs fogalmának képlékenysége éppúgy lehetetlenné teszi a kollaboráció módozatainak vitathatatlanul elítélő vagy megengedő értékelését a külső szemlélő vagy az utókor számára, mint az egyes esetek kortól, helytől, helyzettől függő különbözőségei. Závada Pál új regényében fiktív elemekkel „dúsított” valós események – a második világháborús haditermelésből a részét addig jócskán kivevő Weiss Manfréd-rokonság Magyarországról való kimenekítése a velük alkut kötő SS segítségével 1944 áprilisában – nyújtanak példát egyén, közösség és hatalom kategóriáinak végletes összemosódására, ezen keresztül pedig arra, hogy bizonyos helyzetekben semmiféle erkölcsi alap nem lehet a segítségünkre: a hatalommal való együttműködés végső soron sosem próbál mást szolgálni, mint az egyén érdekeit. Hiszen, mint a regényből is kiderül, a közösség fogalma ugyancsak meglehetősen képlékeny. A *Hajó a ködben* szereplőiben folyamatosan felmerül a kérdés, hogy kiért tartoznak felelősséggel. Magyarország legbefolyásosabb „iparbárióként” a teljes magyarságért? Kikeresztelkedett, a törvény által mégis megbélyegzett zsidókként az üldözött zsidóságért? A számtalan családra kiterjedő szélesebb vagy csak a szűkebb Weiss-rokonságért? (Egyáltalán ki számít rokonnak?) Vagy pedig mindenki feleljen a maga sorsáért? Závada könyve a szerzőtől ismerős módon, dokumentarista és fikciós elemeket izgalmasan vegyítve dolgoz fel egy olyan eseménysort, amely élesen világít rá a szolidaritás felmondásának és a kollaboráció kényszerének lélektanára.

A huszadik század történelmi traumáit tárgyaló művek iránti érdeklődés megnövekedése és a nem-fikciós műfajelemek felértékelődése jól érzékelhető tendenciái az utóbbi évek magyar irodalmának és filmművészetének. A sokszor marketingfogásként is alkalmazott „megtörtént eset alapján” szövszerkezet által sugallt hitelességérzet, úgy tűnik, komoly vonzerőt jelent a permanens bizonytalanságban élő, a tényekre egyre inkább kیهezett közönségnek. A kezdetektől fogva a történelmi regény és a tényirodalom határait feszegető Závada-könyvek, már ami korszak- és témapreferenciáikat illeti, elvileg könnyen beilleszthetők lennének ebbe az értelmezési keretbe. Lényeges azonban, hogy Závada tényei sohasem tartanak igényt valamiféle objektívnek elgondolt igazság bizonyítására: folyama-

Magvető Kiadó
Budapest, 2019
416 oldal, 4299 Ft

tosan felhívják az olvasó figyelmét saját kétségességükre, arra, hogy az objektív igazság kimondása minden elérhető információ együttállása esetén sem több merő fikciónál. Ebben a tekintetben Závada továbbra is a magyar regényirodalomban a korai posztmodern óta előtérben lévő elbeszélhetőség-problémát teszi meg művei fő mozgatójává, és a hozzáférhetően igazság helyett inkább annak különböző értelmezéseit igyekszik felmutatni. Nincs ez másként a *Hajó a ködben* esetében sem, hiszen a „valós” eseménysor bemutatása után éppen a mindvégig felfejtetenül maradó narrációs szerkezet által kiemelt fikcionalitás hagyja a legtöbb kérdőjelet. Nem tudni ugyanis pontosan, hogy milyen elbeszélői tudato(ko)n átszűrve kapjuk kézhez a történetet, az viszont világosan látszik, hogy még az egyes szám első személyben előadott történetdarabok is hangsúlyosan közvetett formában jutnak el a befogadóhoz.

Az uralkodó beszélői hangnak ugyanis nem a fiktív szereplőkből álló Weiss Helén–Valériusz Lola–Kohner Artúr szerelmi háromszög tagjainak – a regény jelentős részét kitevő – énelbeszélései, hanem az ő visszaemlékezéseiket (feltehetőleg) közreadó többes szám első személyű szöveg tekinthető. Az első oldalakon még úgy tűnik, „hagyományos” realista elbeszélővel van dolgunk, aki hol egyenes idézetekben, hol szabad függő beszédben szólaltatja meg szereplőit és értelmezi az eseményeket. Ráadásul belelát szereplői gondolataiba, hiszen pontosan idézi fel Artúrnak a sógorához, Chorin Ferenchez intézett képzeletbeli, soha el nem hangzott monológjait is: „Évtizedeken át így magyarázott a sógorának Artúr, persze csak képzeletben” (14.). (Pseudo-monológok és soha meg nem írt, de a regényszöveg által olvashatóvá tett levelek egyébként másutt is előfordulnak a műben, jelezve a történetek értelmezéséhez szükséges nyelv folyamatos keresését, de meg nem találását a szereplők részéről.) Az ugyanezen az oldalon megjelenő többes szám első személyű szerkezet azonban egyértelművé teszi, hogy maga a „külső” narrátor is érintett az eseményekben: „Visszatekinthetünk talán a század első évtizedére, amikor rokonságunk egyik családja sem volt kikeresztelkedve, és többnyire nem voltak még báróvá útve sem.” Úgy tűnik tehát, a „külső” elbeszélő maga is tagja a Weiss-rokonságnak, pontos kilétét azonban nem fedi fel, az sem derül ki egyértelműen, hogy átélője volt-e az 1944 tavaszán történeteknek, avagy a továbbhagyományozott családi legendárium alapján utólag idézi fel a korábbi eseményeket. Ez utóbbi értelmezést erősíti, hogy a második világháború éveinél szemlátomást jóval szélesebb időtávot képes áttekinteni, hiszen a századelőtől egészen a század végéig tudatában van a szereplők sorsának: „Ne felejtjük el viszont, hogy Becher Obersturmbannführer Nyugat-Németország egyik legsikeresebb üzletembere lesz, és dúsgazdagon, aggastyánként fog meghalni 1995-ben” (411.).

Klasszikus szereplői elbeszélő(k) helyett a szöveg jelentős részében absztrakt narrátorral van dolgunk: olyan „közös” tudattal, amely egyszerre képes belülről láttatni és kívülről áttekinteni a szövevényes történet részleteit. „Itt volna talán az ideje, hogy rokonsági közös emlékezetünk mélyéről kiemeljünk egy ősidőkre visszanyúló ősbűnt, hogy föllebbentsük róla a fátylat” – ezzel a mondattal kezdődik a család Rajczy Bálint ezredeshez fűződő kapcsolatát tárgyaló alfejezet, amelynek hitelessége azonban kétségessé is válik két oldallal később: „Másik verzió. / Hiszen egy ekkora rokonságban, mint a miénk, az igazán rejtelmes törtéleteknak mindig is volt és lesz is alternatívája. Úgyhogy az előző történet igazságtartalma miszerintünk viszont igencsak kétséges” (129.). A „rokonsági közös emlékezet” megbízhatatlanságát demonstráló szövegrészek megkérdőjelezzik egyes történetelemek igazságtartalmát, amit tovább bonyolít, hogy bizonyos pontokon mintha egy másik, mindentudó narrátor is beleavatkozna az elbeszélés menetébe. A dunai Nagy Zsidó-sziget leírásával kezdődő fejezet (251–255.) például Kohner Artúrnak a szigettel kapcsolatos helytörténeti olvasmányélményeit eleveníti fel, a tankönyvszagú szöveg és a személyes gondolatok keveredése, valamint a szereplő „Kohner”-ként, „Kohner báró”-ként való említése (a regény többi részére jellemző familiáris „Artúr” vagy az általáno-

sabb „Kohner Artúr” helyett) a történet felett álló elbeszélő pillanatnyi megmutatkozására utal. Akárcsak az elhangzottak igazságtartalmát nyíltan megkérdőjelező zárójeles elbeszélői közbevetés nem sokkal később: „Itt muszáj egy rövid zárójelnyi kitérőt nyitnunk. Az előbbi mondat tartalmaz ugyanis egy kegyes hazugságot” (260.). Első olvasásra tisztázatlannak tűnnek az egyes szám első személyű megszólalások körülményei is, a második olvasás során is csak feltételezésekre hagyatkozhatunk: Lola megszólalásai valatónak adott hosszú válaszként, Artúréi a bujkálása alatt írt naplójának bejegyzéseiként, Helénéi pedig emigrációbeli visszaemlékezéseként olvashatók, de a regény minden szöveget egymáshoz hasonító nyelve elveszi az olvasótól ez ügyben a biztos tájékozódás lehetőségét.

A regény narrációs struktúrája tehát – mint a fentiekből kitetszhet – meglehetősen bonyolult, leginkább talán Mészöly Miklós *Filmjé*hez hasonlítható. A mű sikerültsége szempontjából viszont a legfontosabb kérdés, hogy az ábrázolásmód összetettsége miként áll összefüggésben az elmondott történettel. Van-e oka, hogy éppen *így* kelljen elbeszélni a Weiss-örökösök történetét? A fokolizáció kiszámíthatatlan eltolódásai könnyen kelthetik az olvasóban a túlbonyolítotttság érzését, mégis úgy gondolom, nem felesleges sallangról, hanem a mű lényegétől elválaszthatatlan szerkezeti megoldásról van szó. A „rokonsági közös emlékezet” többes szám első személyének bizonytalansága meggyőzően képezi le a kritika elején említett problémát a közösség fogalmának meghatározhatatlanságáról: ahogy az olvasó nem kap felvilágosítást a szövegben megszólaló „mi” tagjainak kilétét és létszámát illetően, úgy a szereplők sem képesek a maguk számára megnyugtató választ adni arra, hogy kivel tartoznak, illetve kivel nem tartoznak közösséget vállalni.

Hiszen lényegében másról sincs szó a történetben, mint erről az eldönthetetlennek látszó dilemmáról. A Weiss-rokonság tagjainak kikeresztelkedése éppen ezért, a századelő többségi magyar társadalmához való hasonulás, az asszimiláció nyújtotta – később illuzórikusnak bizonyuló – közösségérzet megtapasztalása és persze az ezzel járó gazdasági előnyök miatt bírt alapvető jelentőséggel. (*A Hajó a ködben* egyébként a századelőn asszimilálódott zsidó nagypolgárság huszadik századi sorsának ábrázolása miatt is fontos munka, amely olyan, részben hasonló témájú művekhez kapcsolódik, mint Déry Tibor *A befejezetlen mondata*, Vas István önéletrajzi regényfolyama vagy Nádas Péter *Világló részletek* című memoárja.) A rokonság külvilággal szembeni kölcsönös bizalmatlansága (ez alól egyetlen szereplő, a kissé különként, a család „élő lelkiismereteként” kezelt, de nem túl komolyan vett Weiss Judit jelent kivételt), amely az üzleti, baráti és szerelmi viszonyok belterjességében és szétszalazhatatlanságában mutatkozik meg, viszont mind a sajátként felfogott közösség, mind az azon kívül állók szempontjából rávilágít az asszimiláció gondolatának problematikusságára. A regénybeli Weiss-rokonság – egyszerre kivételezett és megbélyegzett státuszából kifolyólag – menthetetlenül magára marad, hiszen tagjainak csalódnuk kell azokban a modern társadalmi törekvésekben, amelyek saját helyzetük reflektálttá tételében lehetnek volna segítségükre, és amelyeknek korábban maguk is a pártolói közé tartoztak.

Itt kell szót ejtenem a *Hajó a ködben* egy másik hangsúlyos vonásáról, nevezetesen a századelő számos kulturális törekvését anyagilag támogató magyar „iparbárok” társadalmi modernizációról alkotott elképzeléseinek rekonstruálásáról. Kornfeld Móric és Chorin Ferenc a *Nyugat* és más modern művészeti kezdeményezések mecénásai közé tartoztak, de a *Magyar Nemzet* alapítását is az általuk igazgatott vállalatcsoport finanszírozta. Ez utóbbi kiadvánnyal kapcsolatban egyébként a műben mellékszerephez jutó Heltai Jenő (akinek ekkoriban keletkezett, 2017-ben *Négy fal között* címmel kiadott naplója láthatóan jó szolgálatot tett Závadának) vonja őket felelősségre – nem minden aktuálpolitikai él nélkül: „Mi is azért küzdünk, hogy Magyarország magyar ország maradjon, azt mondja, így tehát nem fogunk kitérni a zsidókérdés elől sem. Mert ilyesmik is megjelentek a maguk

lapjában, Kohner báró – nem tudom, hogyan tetszik ez most maguknak. Meg hogy milyen fontos nekünk – ezt megjegyeztem – a fajmagyarság megdönthetetlen felsőbbségének szerves és intézményes megalapozása. Na, mit szólnak ehhez, méltóságos uraim? Maguk szerint öt év alatt elég szervesen és intézményesen lett ez megalapozva?” (54.) Az ekkoriban a Gyáriparosok Országos Szövetségének igazgatójaként ténykedő, a *Nyugat* pénzügyi gondjait az 1911–1912-es Osvát–Hatvany-vitától kezdve magán viselő Fenyő Miksa („Maxi”) a történet legfontosabb mellékszereplői közé tartozik, Ady Endre pedig állandó hivatkozási pontnak számít a családtagok irodalmi tárgyú eszmecsereiben. A regény jól érzékelteti, hogy Ady nem csak, sőt talán nem is elsősorban mint költő, sokkal inkább mint a társadalmi progresszió szimbolikus figurája bírt óriási jelentőséggel a huszadik század első évtizedeiben – a progresszió ígérete viszont a regénycselekmény idejére egyértelműen beváltatlan maradt.

Az pedig a műegész felől nézve tekinthető szimbolikus gesztusnak, hogy éppen egy Ady-vers, a *Tovább a hajóval* értelmezi a regénycímbe foglalt motívumot: „És az utolsó sorok Helénnek most – biztosan azért, mert éppen útnak indulunk, mondja – mégiscsak eszébe jutnak: S ha elmúlnak az elmúlnivalók, holnap, idő, örök élet-tenger, táncoltasd majd csak tovább a hajót, szegény, csodás, véres élethajód. / Artúr erre olyasmit morog még, ki tudja viszont azt, kicsi Helén, hogy ez a mi élethajónk-e vagy sem” (357.). Helén és Artúr mintha ekkor ismernék fel a személyes tragédiaként átélt események mögött meghúzódó általános tapasztalatot. A Weiss család huszadik századi története így válik a társadalmi modernizáció kudarcának példázatává – Závada Pál regénye pedig e kudarc egyik legszemléletesebb szépirodalmi ábrázolásává.